

КОМУНІКАТИВНИЙ СТАТУС ЧАСТКИ *ТА* (на матеріалі творів Марії Матіос)

Автор, розглядаючи численні фрази з часткою та у розмовному мовленні героїв оповідань Марії Матіос, знаходить її найчастотніші комунікативні значення: 1) мимовільність, природність, підсилена наполегливістю, вимушеністю визнання стану речей тощо; 2) буденність, звичність подій, фактів; 3) протиставлення змісту попереднім міркуванням; 4) послідовність; 5) підсумок, що стався від перебігу часу тощо.

Частки є основою групою класу слів, які формують зв'язність тексту, вносять у них різноманітні семантико-прагматичні відтінки, збагачують зміст висловлень. Вони належать до мовних засобів, “які виформовують когезію і когерентність дискурсів” [1, с. 15].

Лінгвістичний статус часток мовознавці визначають неоднаково. Разом з тим, що частки зараховуються до службових слів, вони протиставляються прийменникам і сполучникам тому, що надають словам і реченням додаткових смислових відтінків або граматичних значень [2, с. 387]. Недарма в європейських граматиках – англійській, німецькій – службові слова мають назву “сумісно-семантичні слова”. Якщо порівнювати визначення частки у дослідженнях українських мовознавців, то можна спостерігати, що думка учених дедалі більше схиляється до визначення її як елемента, що має комунікативні функції.

Зокрема, частки – це клас службових незмінних слів, що беруть участь у вираженні окремих морфологічних форм слів, оформленні *комунікативного*, модального і емоційно-оцінного статусу висловлень та їх частин [3, с. 424]. Таким чином бачимо, що функції часток – у двох основних сферах функціонування: формотворення і різнопланових комунікативних характеристиках висловлень: припущення, сумніву, непевності у правдивості почутого; категоричного увиразнення, підсилення повідомлюваного; спонукання до дії; переповідності, встановлення зв'язку повідомлення з його джерелом тощо.

На думку В.О. Горпинича, частка – група невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і його частинам додаткових смислових модальних і емоційно-експресивних відтінків, необхідних у *комунікативному* процесі [4, с. 288]. Хоча частки належать до службових слів, але їх функція відмежовується від функцій прийменників і займенників. Якщо сполучники пов'язують однорідні члени речення, прийменники – різнорідні члени речення граматичним зв'язком, то частки зв'язують різнорідні члени семантичним зв'язком, щоб надати їм чи всьому реченню додаткової семантики, певної модальності, *комунікативного* спрямування. Цей семантичний зв'язок різнорідних членів з додатковим значенням і виокремлює службові слова. Однак автор не вважає за доцільне наділяти частку комунікативною функцією, притаманною процесу спілкування [4, с. 293], хоча у визначенні поняття “частки” говорить про надання висловлюванням додаткових значень, необхідних у комунікації, виділяючи серед багатьох інших функцій часток такі, як підсилення значень слів у висловлюванні, вираження припущення тощо.

Ще виразніше про це говорить І.Р. Вихованець [5, с. 358]. Наголошуючи на тому, що частки – це окремі і своєрідний тип службових слів-морфем, підкреслює, що вони спеціалізуються на вираженні *двох комунікативних функцій* – вирізненні теми і реми в актуальному членуванні речення та у формуванні комунікативних типів речення за метою висловлювання.

Традиційно виділялися у граматиці української мови кілька функцій часток: підсилювальна, видільна, підсилювально-видільна, заперечна, стверджувальна, питальна, спонукальна, оклично-підсилювальна, емоційно-оцінна, гіпотетична, слово- та формотворча. Однак з розвитком лінгвістики тексту, теорії актуального членування, пов'язаної з комунікативним синтаксисом, виникає питання про комунікативну функцію часток. Частки – складна єдність прагматичних комунікативних смислів когнітивно-психологічної природи [1, с. 15], звідси впливає, що парадигматичні зв'язки й відношення дискурсивних слів, тобто часток, мають іншу природу, ніж відповідні зв'язки й відношення повнозначних слів. Так, на матеріалі активної в сучасному українському мовленні частки *та* розглянуто особливості вияву її семантико-прагматичних смислів і парадигматичних зв'язків, виділено такі грані функціонального втілення домінантного комунікативного смислу “природність, органічність того, про що йдеться в повідомленні”: 1. Спонтанність, безпосередність виявлення мовцем думок, почуттів, оцінок тощо. 2. Підсилення слів адресанта. 3. Буденність події, факту, їх звичність.

4. Вимушеність згоди зі словами, рішеннями, вчинками співбесідника власним міркуванням або попередньому стану речей. 5. Наполегливість, послідовність у висловленні своїх думок, міркувань, пропозицій, оцінок тощо. Крім виділених граней загального комунікативного смислу частки **та**, виявлено також переходи і взаємозв'язки, залежні від контексту і ситуації, названі варіаціями [1, с. 19].

Частки, в цілому, як відомо, формують комунікативні типи речень за метою висловлювання. Так у розповідному реченні за допомогою часток реалізується два основних комунікативних завдання: підтвердження або заперечення. У питальних речення – запитання, що водночас спонукає до відповіді. Спонукальні речення реалізують свою мету через різні засоби волевиявлення завдяки великому інструментарію; крім часток, спонукування до дії виражається формами наказового способу, інфінітивом, вигуками. Бажальні, гіпотетичні речення мають досить значний потенціал часток для встановлення відповідності між змістом речення і реальністю.

З погляду комунікативної актуалізації речення відомо також, що крім інтонації й порядку слів, важливу роль відіграють частки у виділенні реми. Це частки *тільки, лише (лиш), навіть, хоч, хоч би, саме, якраз, і (й), таки, же (ж)*. Отже, частки мають своє призначення, стосуються як усього висловлювання, так і складових його. Так само частка **та** має своє застосування. У “Великому тлумачному словнику сучасної української літературної мови” [6, с. 1425] частка **та** розглядається як підсилувальна, хоча під пунктом 2 сказано: уживається в різних мовних ситуаціях, коли немає можливості чи бажання точно відповісти на поставлене питання. Очевидно, такий семантико-прагматичний смисл буденності, небажання продовжувати розмову міг би вирізнитися в одну із властивостей частки **та** у певному контексті, яку можна було б віднести до варіацій комунікативного смислу “бажання приховати думку”.

Прослідкуємо в художніх текстах Марії Матіос функції частки **та**, спробуємо класифікувати її з урахуванням елементів контексту, адже комунікативний смисл частки **та** завжди має погляд назад, тобто її домінантний смисл полягає у коментарі до якоїсь ситуації, що передує першій, попередній, описуваній у висловленні.

З-посеред намічених дослідниками граней функціонування частки **та** у комунікативному аспекті, як показали дослідження мовлення низки героїв художніх творів М. Матіос, можна виділити, беручи до уваги також частотність їх, такі:

1. Безпосередність виявлення мовцем думок, почуттів: – **Та** що ти мене сіпаєш, Довгопол? **Та** беру... *На плечі взяв би, аби ти мені живий лишився...* (Юр'яна і Довгопол). Цього рівня функціонального втілення домінантного комунікативного смислу “мимовільності, природності”, яку несе частка **та**, зустрічаються близько 50. Серед них можна виділити варіативні смисли:

– природність виявлення почуттів, поєднана з їх підсиленням: – *Весілля було трохи далеко, але Іларій дав знак музиці грати зустрічної, **та** такої, що кололася вулиця й кололася голова* (Анна-Марія);

– мимовільність у висловленні буденності того, що повідомляє мовець: – *Вона якраз була в виходку, коли почула стрільбу, **та** так там і пересиділа до ночі, поки не втекла в ліс* (Просили тато-мама...);

– підсилення наполегливості висловлювання: – *Не вмирала би ніколи... **Та** й тебе, дочко, прошу: абись не старілася ніколи!* (Не плачте за мною ніколи...);

– визнання стану речей, що склався, вимушеність поступки словам, діям тощо: – ***Та** ні кукурікати, ні скреготати не було потреби: на обійсті тяжко затрембітала трембіта – й за нею здійснювся гамір на весь хутір* (Вставайте, мамко...).

2. Підсилення слів мовця. Близько 30 випадків уживання частки **та** на позначення комунікативного смислу “підсилення”: – *Нащо він це зробив? **Таже** знає, що забрав з перед дітей! Не мав людської совісті той чоловік. Не мав... **Та** мусить хтось бути на цьому світі, хто pomoже їй. **Таж** мусить бути!* (Юр'яна і Довгопол). В окремих випадках, як бачимо, частка **та** має семантичну еквівалентність з частками **таже, таж** зі значенням підсилення.

Виділяються також варіативні смисли:

– підсилення згоди, незгоди: – *Корнелія тупцювала коло порогу. – **Та** я не кажу, що на збитки, але вранці на весілля мене вже просила сама пані молода* (Просили тато-мама...);

– підсилення емоцій, оцінок: – *Бувало, бідний прийде в хату та просить кусень хліба, а вона, як утвориться, **та** так, як та брама, що навстіж: “Було добре робити, то мали би’сте свій хліб”* (Не плачте за мною ніколи...).

3. Буденність події, факту, їх звичність, неважливість для мовця (5 випадків): – *А трохи сажі **та** на брови, **та** й маєш! А тепер не то саме? То саме-самісіньке – хіба лише фарба купована* (Не плачте за мною ніколи...).

4. Вимушеність згоди зі словами, рішеннями, вчинками співбесідника, третьої особи: – *А я колись купила по 80 копійок – та й буде добре* (Не плачте за мною ніколи...).

5. Протиставлення змісту слів співбесідника власним міркуванням або попередньому стану речей: – *Тому вже років з десять буде? – Десять?! Та ти, дочко, смієшся! Цій домовині рівно 25 років* (Не плачте за мною ніколи...); – *Колись її прудкі ноги змагалися з прудкістю ніг лісової косулі, а тонкий дівочий стан чоловічі очі деколи плутали зі станом берізки. Та бац... Усе минуло* (Просили тато-мамо...). Втілення домінантного комунікативного смислу “протиставлення” частки **та** зустрічається більше 30 разів.

6. Наполегливість, послідовність у висловленні своїх думок, міркувань, оцінок тощо (зустрічається більше 10 випадків): – *Я називаюся Леонід, Юр’яно... Іди, діти чекають. Та й нездорова ти. Йди.* (Юр’яна і Довгопол); – *Йой, мамко... вставайте, мамко... діти за вами плачуть... Миколайчик ваш плаче, нащо’сте лишили Миколайчика, мамко... беріть’го до себе... Та й зсунувся на підлогу* (Вставайте, мамко...).

Спостереження над особливістю парадигматичних зв’язків частки **та** дають можливість припустити про існування ще одного рівня, відзначеного у творах М. Матіос. Його можна назвати підсумком, фактом, що стався від перебігу подій, завершенням плину часу: – *А хлопцеве око зачепилося за Василюку. Та й женяться вони в цей четвер* (Просили тато-мама...); – *Вночі йти не будемо. Заночуємо в когось біль-менш надійного – та й по всьому* (Просили тато-мама...). У цих прикладах (не більше 5–6) можливе комунікативне зближення часток **оце, от, ось**: – *Покладіть файний хрест, напишіть, що під ним лежить Юстина, дочка Семена Паленюка, мама чотирьох синів і трьох дочок, жінка Петра Борсука – та й буде* (Не плачте за мною ніколи...).

Отже, частка належить до класу слів, які можна вважати такими, що, пов’язуючи текст, втілюють певний комунікативний зміст. З-поміж головного комунікативного значення мимовільності, природності того, про що йдеться у висловленні з допомогою частки **та**, вирізняються інші смисли, які підсилюють слова мовця, примушують його погоджуватися зі словами, рішеннями, вчинками співбесідника, демонструють протиставлення змісту висловлюваного співбесідником, наполегливість, послідовність у ході своїх думок, оцінок, констатують завершеність дії, що тривала певний час. Таким чином частка **та** перебуває у найтіснішому зв’язку з контекстом, яке дає змогу ідентифікувати її, відмежовувати одну грань функціонального втілення від іншого. Контекстуальні зв’язки частки **та** формуються не лише у межах граней, але й у варіаціях, тобто у міжграневих позиціях.

Література

1. Бацевич Ф.С. Прагматика природності спілкування: комунікативні смисли і парадигматичні зв’язки частки **та** в сучасному українському мовленні.
2. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Вид. 4-е. – К.: Вища школа, 1972. – Ч. 1. – 402 с.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – 3-тє вид., допов. – К.: Вища школа, 2002. – 439 с.
4. Горпинич В.О. Морфологія української мови: Підручник для студ. вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 2004. – 336 с. (Альма-матер)
5. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови (з дод. і допов.) / Укл. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.

УДК 811.161.2’367.5

ГУЙВАНЮК Н.В.
(Чернівці)

ТИПИ ЕКВІВАЛЕНТІВ РЕЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано співвідношення речення як основної синтаксичної одиниці і висловлення як основної комунікативної одиниці. В окрему групу віднесено висловлення-комунікати, які не відповідають абстрактному граматичному зразку. Здійснено типологію висловлень – еквівалентів речень.

Речення як основна одиниця синтаксису має подвійну природу. З одного боку, це синтаксична структура (синтаксична конструкція), побудована за певним синтаксичним зразком за законами даної